

ՓԱՆԶԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՍԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ (XVIII դ. սկիզբ)

18-րդ դարի հայ ազատագրական մտքի ակունքներում կանգնած նշանավոր դեմքերից է Փանծասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը (1701-1728 թթ.), որը կաթողիկոսական աթոռին բարձրացավ իր հորեղբոր՝ Երեմիա կաթողիկոսի (1676-1700 թթ.) մահից հետո:

Եսայի Հասան-Ջալալյանի երկը՝ «Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի»¹, կարևոր սկզբնաղբյուր է հայոց աշխարհի և հատկապես հայոց արևելից կողմերի XVIII դարի առաջին տասնամյակների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության: Բարձր գնահատելով Եսայի Հասան-Ջալալյանի ներդրումը հայ ազատագրական գործի պատմության և այդ ոգով ստեղծված պատմագրության մեջ՝ Բագրատ Ուլուբաբյանը գրել է. «Եսայի Հասան-Ջալալյանը՝ Արցախական աշխարհի մելիքական ուժերի կազմակերպիչն ու առաջնորդը, եթե կրճեին կաթողիկոսական խաչ ուներ կախած, կողքին՝ զորավարական թուր, ապա ձեռքից վար չէր դնում պատմիչի գրիչը, որը թուրք նվաճողների դեմ մղած թեժ մարտերի կարճ դադարներին անպաճույճ լեզվով, քաջիմացությամբ ու արդար խոսքով գալոց սերունդներին էր հասցնում կրակոտ օրերի շունչը, հայրենապաշտական զորքերի սխրագործությունները... »²:

Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև բաժանվածության պայմաններում Հայաստանը պարբերաբար ենթարկվում էր օտար նվաճողների տնտեսական և քաղաքական ճնշումներին: Այդ իրողությունն իր արտացոլումն է գտել Եսայի Հասան-Ջալալյանի երկի հետևյալ դրվագում. «Ի տասներորդ ամի թագավորութեան իւրում՝ Հիւսէին կոչեցեալ Շահ Սուլտանն արար հրաման՝ մարդաթիւ և աշխարհագիր առնել ազգիս Հայոց և ամեն ազգաց ընդ իշխանութեամբ իւրով եղելոց՝ որ ելեալ հրամանատարք նորին՝ արք իբրու հաւատարիմք տան նորա, գրիչք և քարտուղարք զի անսխալ և առանց թագուցանելոյ գրեսցեն զամենայն

¹ Հասան-Ջալալյանց Եսայի, Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի, Յերուսաղեմ, 1868: Եսայի Հասան Ջալալյանը Վելիջան Բեկի որդին էր: (Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ.10, Ե., 1964, էջ 427):

² Ուլուբաբյան Բ., Զրուցարան, Ե., 1987, էջ 253:

1 հասակի հնգետասան ամենից և ի վեր սպառնացեալ ի հրովարտա-
2 կին...»¹:

Եսայի Չասան-Ջալալյանն իր վրդովմունքն է արտահայտում
3 Շահ Սուլթան Չուսեյնի (1694-1722 թթ.) որոշմամբ անցկացվող մար-
4 դահամարի և աշխարհագրի վերաբերյալ՝ այն համարելով անար-
5 դարացի և նվաստացուցիչ: Այդ հրովարտակից բխող դաժան միջո-
6 ցառումների մասին Գանձասարի կաթողիկոսը գրում է. «Յոյժ յուզ-
7 մամբ և որոնմամբ զննեալ տեղեկանային պէս-պէս հնարիւք և
8 սպառնալեռք ի գիւղի ուրումն զտանուտեր գիւղին, և զքահանայսն,
9 և զհիւրընկալն արգելուին ի տունս ուրոյն, և զատ ի միմեանց. և
10 ապա ասել տային զանուանս արանց եղելոց ի գիւղին և գրէին. և
11 բերեալ ի մի վայր, հաւասար տեսանէին. և թե ասելի կամ պակաս
12 գտաներ զասացեալսն ի միմեանց, կախելով ի փայտէ՝ բրածոծ առ-
13 նէին զարսն ասացեալ սակս տուգանին. ընդ նմին կաջառս² հոլովս,
14 և տասանորդս, և զկարգեալ վարծս զինուորացն, առաւել քան
15 զչափն առնուին, և ապա զգրեալն կրկնէին...»³:

Ինչպէս երևում է շարադրանքից, հարկատու էր դարձել նույ-
նիսկ հոգևորականությունը. «Ապա յետ այսորիկ՝ գրեցին և զվանօ-
րայս, զանապատս, և զգիւղօրէից եկեղեցիսն. ընդ նմին և զեպիսկո-
պոսունս, զաբեղայս, և զերիցունս, առ հասարակ ի թիւ արկին...»⁴:
Հարկերից չէին խուսափել նաև հասարակության այլ խավերը.
«Աւարտելով զնոսա սկսան գրել և զվաճառականսն, զճանապար-
հորդսն, և զորս սուղ ինչ առ և տրոյ տեարքն էին, և զամենեսեան ի
համարաթին գրելով տարեալ ցուցին ատենի արքային...»⁵:

Ավարտելով հարկերի բեռի ավելացման մասին իր հաղորդու-
մը՝ Եսայի Չասան-Ջալալյանը գրում է. «Իսկ անդ եղին հարկս ի վե-
րայ գրելոց գլխոցն, երեքպատիկ յավելմամբ ի վերայ առաջնոյ սահ-
մանին, և ի վերայ եկեղեցական պաշտօնէից, որ յառաջնումն ոչ
երևէր բնավ՝ տասնաց ծանր բեռինս եղին. և զսոյն աշխարհագրու-
թիւն հազիւ մինչև հերիս ամս ավարտեցին, և ի ՌՃԾԱ (1702) թուին
հրաման արարին զերեք տարւոյ գլխահարկ ժողովրդեանն, զոր նոր
եղին, նաև վասն եկեղացականաց և կրօնաւօրաց ընդ նմին միահա-
ղոյն առնուլ...»⁶:

¹ Չասան-Ջալալեանց Եսայի, մշվ.աշխ., էջ 13:

² Կաջառը կողմնապահության համար տրված վարձ էր՝ դրամով կամ իրերով
կաշառք (Ղազարյան Ռ. Ս., Գրաբարի բառարան, հ. Ա, Ե., 2000, էջ 631):

³ Չասան-Ջալալեանց Եսայի, մշվ.աշխ., էջ 13-14:

⁴ Նույն տեղում, էջ 14:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 15:

Ստեղծված քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակում հրատապ էր դառնում հայ ժողովրդի՝ օտար տիրապետությունից ազատագրվելու խնդիրը, քանի որ այլևս անհնարին էր դիմակայել օրավուր ահագնացող հալածանքներին: Հենց այդ ժամանակաշրջանում էր իր ազատագրական ծրագրերը մշակում Իսրայել Օրին¹: Հայ ազատագրական պայքարի գործում անգնահատելի ներդրում ունեցավ Եսայի Հասան-Ջալալյանը:

Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին բարձրանալու կապակցությամբ Եսայի Հասան-Ջալալյանը՝ 1702 թ. դեկտեմբերի 7-ին ազգային համախմբության ոգով օրհնության խոսք հղեց Ռուսաստանում ապրող հայերին. «Յիսուս Քրիստոսի ծառայ, Եսաիեա կաթողիկոս ամենայն Աղուանից... յորմե ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան և նամակ պահպանութեան շնորհք առաքելական և աստվածային բազմայապատիկ օրհնութիւն և նախախնականան գթութիւն հասցէ և հանգիցէ ի վերայ տիրապահ և Քրիստոսայիսնամ օրհնել մայրաքաղաքացո Մոսկօփու և յԱշթրախանու և ի միջի ձեր օրհնել քահանայից, երեսփոխանաց, իշխանաց, դավաթաորաց, և մեծի և փոքու խնդալ ի տէր ամեն»³:

Արդեն մի քանի դար էր, որ Գանձասարի կաթողիկոսությունը սերտ կապերի մեջ էր Ռուսաստանի հարավ տեղափոխված հայերի հետ⁴: Ուստի ամենևին էլ պատահական չէր, որ Եսայի Հասան-Ջալալյանը ծգտում էր ամրապնդել այդ կապերը: Իր օրհնության խոսքում նա նշում էր, որ Գանձասարի կաթողիկոսությունը պարտավորված էր հոգ տանել Ռուսաստանում ապրող հայերի մասին, իսկ վերջիններս էլ պետք է հնազանդ լինեին իրենց առաջնորդներին և Գանձասարի կաթողիկոսությանը. «Ահայ մեք շնորհօք սբ. հոգոյն, ողորմութեամբ բարերարին աստծո նստաք ի սուրբ աթոռն Գանձասարոյ, այժմ պարտիմք իշխող և խնամայտար լինել ի վերայ ձեր, և

¹ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական պատմության, գիրք 2, Ե., 1959, էջ 227-229:

² Եսայի Հասան-Ջալալյանի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվել են շահ սուլթան Գուսեյնի 1113 հ.թ. ջումադի առաջին ամսի (1701 թ. հոկտեմբերի 4 – նոյեմբերի 3) հրովարտվով (Մատենադարանի պարսկական վավերագրերը, հրովարտակները, պրակ III, Ե., 2005, էջ 146-147, Ա.Մաղալյան, Արցախի մեկնությունները և մեկնական տները XVII-XIX դդ., Ե., 2007, էջ 134):

³ Эзов Г., Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб., 1898, с. 139-140.

⁴ Խաչիկյան Լ., Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, Բանբեր Մատենադարանի, 1980, N 13, էջ 13-15:

դուք պարտիք ... հնազանդել առաջնորդաց ծերոց և սբ. աթոռոյն
Գանձասարոյ...»¹:

Իր խոսքի վերջում Եսայի կաթողիկոսը Ռուսաստանի հա-
յրությանը տեղեկացնում է Հայաստանում և, մասնավորապես, հայոց
արևելից կողմերում տիրող ծանր իրավիճակի և անօրեն բռնութ-
յունների մասին. «Եվ ես ծանիջիք սակս կենցաղոյս մերոյ, որ բա-
զում նեղութիւն ունիմք ի մեջ անօրէն բռնայորացս սակս անցիցն
առաջնաւորացն... ահայ սիրելիք մեր որպիսութիւն մեր, զայդ էր
զոր ծանուցաք ձեզ: Նա միաժամանակ կոչ էր անում Ռուսաստանի
հայերին՝ տեղակ պահել իրենց դրոշման մասին. «Իսկ դուք պաղ-
տիք ձեր զամենայն որպիսութիւնն առ մեզ գրել, եթե տեր կամեցի»²:

Եսայի Հասան-Ջալալյանը, իր կաթողիկոսական գործու-
նեության հենց սկզբից դառնալով հայ ազատագրական պայքարի
ոգեշնչող և կազմակերպող գործիչներից մեկը, գործում էր մեծ
շրջահայացությամբ՝ հույսը չկապելով բացառապես արտաքին
ուժերի օգնության հետ, այլ՝ գիտակցելով սեփական ուժերին ապա-
վինելու կարևորությունը: Եսայի Հասան-Ջալալյանի գործունեութ-
յան նպատակասլացության մասին են վկայում նրա անմիջական
նախաձեռնությամբ Արցախի մելիքների անունից գրված և Սոսկվա-
յի դեսպանական վարչությանը ներկայացված դիմումները³:

Արցախի այն մելիքները, ովքեր հույս ունեին, թե Հյուսիսային
պատերազմի ավարտից հետո ցարը տրամադրված է զբաղվել Հա-
յաստանի ազատագրման խնդրով, 1703 թ. մայիսի 27-ին ուղերձ
հղեցին Պետրոս I-ին⁴: Մելիքները գրում էին, որ իրենք բավական
երկար ժամանակ է, ինչ խնդրում էին Աստուծոց Պետրոս I-ին շնորհել
մեծ կարողություն և հզորություն, որպեսզի նա կարողանար օժան-
դակել իրենց. «Մեք փոքր ծառայքս քո Մելիքներս գրեցինք առ քո
մեծ թագաւորութեանդ, որ մինչև հիմի անդադար առ Աստուած կու
աղաղակէինք, որ տա տէր Աստուած այտ մերս մեր մեծ թագաւորիդ
կարողութիւն, որի քո բարի ինքնակալութենէդ լինի մեր ցաւիցն
բժիշկութիւն»⁵: Մելիքները նաև հայտնում էին Պետրոս I-ին, որ Մի-
նաս վարդապետի և Իսրայել Օրու միջոցով ստացել էին այն նամա-
կը, որտեղ թագավորը խոստանում էր օգնություն ցուցաբերել
իրենց. «Մինչև հիմի հինգ ամ էր, որ այդ կողմէն մեզ խապար չէր

¹ Դ. Յօս, նշվ. աշխ., էջ 140:

² Նույն տեղում:

³ Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, Ե., 2005, էջ 217:

⁴ Յօս Դ., նշվ. աշխ., էջ 154:

⁵ Նույն տեղում:

եկեալ...այժմոյս փառք Քրիստոսի, որ երէկ էիաս մեզ Մինաս վարդապետին, և պարօն Իսրայէլին քո առ մեզ մխիթարական գրին...»¹:

Բարձր գնահատելով Եսայի Դասան Ջալալյանի ներդրումը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի գործում ու անդրադառնալով Իսրայել Օրու և Մինաս վարդապետի գործունեությանը՝ Աշոտ Դովհաննիսյանը գրել է. «1703 թվականին խմբագրած նրանց դիմումներն անմիջականորեն համընկնում էին... Ղարաբաղի մելիքների և մանավանդ սրանց քաղաքական ղեկավարի՝ Գանձասարի Եսայի Դասան-Ջալալյան կաթողիկոսի տրամադրություններին»²:

Պետրոս I-ին ուղղված իրենց դիմումում՝ մելիքները նաև նշում էին, որ «շրջապատված են անհավատների լրտեսներով»³: Նրանք պատրաստակամություն են հայտնում ամեն հարցում օժանդակել Պետրոս I-ին, երբ նա իր զորքերով օգնության հասնի հայերին. «երբոր քո շնորհալի արմն մեր աշխարհն մտնելն մեք այն վաղթին ամեն ինչ պիտանի ընչիւք պատրաստեմք քո էզիզ թագաւորութենեդ օղուրումն, Աստված տայ այն օրն ամենայն ինչ պակասութիւն չի լինիր էսքերին: Այսուհետև մեք առանց տքնութեան օրստօրէ դէստուրի կու նախմք գոր ինչ հրամայես զայն կատարեմք»⁴:

Ակնկալելով Պետրոս I-ի օժանդակությունն իրենց ազատագրական ծրագրերին՝ մելիքները նամակի վերջում հայտնում էին հայոց աշխարհի կարևորության և համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ նրա դերակատարության մասին. «Վաղեմէ գրոց լսեր եմք և այսօր երևելի աչօք բացօք կու հաւատամք, որ քեզանով պիտի լինի ամենայն քրիստոնեից արձակումն, և լինիս ամենից ծովու ցամաքի հրամայօղ մեծ թագաւոր: Այս մեր յԱրարատէ աշխարհս սփռեցավ, և բազում թագաւորութիւնների ըսկիզբն այս յերկրես հաստատեցաւ որ քան զամենայն յերկիրս հիննէ, և ամեն աշխարհի բանալնից առ ինքն ունի եթե ծովով և եթե ցամաքով կարողութեամբն Աստուծոյ դիրին է ժամանակաւ տիրել զպիտանիսն»⁵:

Եսայի Դասան-Ջալալյանին հաջողվել էր ազատագրական գաղափարների շուրջ համախմբել մելիքներին: Արցախի մելիքների կողմից Պետրոս I-ին հասցեագրված նամակը ազատագրական

¹ Նույն տեղում:

² Դովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 526:

³ Այվազյան Ա., Դայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Ե., 2003, էջ 10:

⁴ Զեօռ Դ., նշվ. աշխ., էջ 154:

⁵ Նույն տեղում, էջ 156:

ծ ծրագրերի իրականացմանն ուղղված առաջին դրսևորումներից էր
ս այս դարաշրջանում:

Էջմիածնում գիտեին ազատագրական գործում Գանձասարի
կաթողիկոսության նշանակության և Եսայի կաթողիկոսի գործադ-
րած ջանքերի մասին, նաև տեղյակ էին, որ այն գտնվում էր տնտե-
սական ծանր վիճակում, ուստի հնարավորին չափ աջակցում էին
Եսայի Դասան-Ջալալյանի դիրքերի ամրապնդմանը¹:

Ամենայն Դայոց Կաթողիկոս Ալեքսանդր Ա Ջուղայեցին
) (1706-1714 թթ.) պաշտպանեց Եսայի Դասան-Ջալալյանին՝ հակա-
թոռ կաթողիկոս Ներսեսի (1706-1763 թթ.) հետ ունեցած վեճում:
Ներսեսի կաթողիկոսությունը միանգամայն անօրինական էր հա-
մարվել: Նախ նա օծվել էր Եսայի կաթողիկոսի աթոռակալության
ժամանակաշրջանում: Երկրորդ՝ Ներսեսի օծումը կատարվել էր
առանց ժողովրդի հավանության և էջմիածնի կաթողիկոսի հրամա-
նի: Ավելին, Ներսեսը նգովքի և դատապարտման էր ենթարկվել, քա-
նի որ նրան նախորդած Սիմոն Խոտորաշենցի կաթողիկոսը ստո-
րագրություն էր տվել Ամենայն Դայոց կաթողիկոս Դակոբ Ջուղայե-
ցուն, որ իր ազգականներից և ոչ մեկն այլևս չի նստելու կաթողիկո-
սական աթոռին²: Պատահական չէ, որ 1707 թ. Ալեքսանդր Ա Ջուղա-
յեցին Ներսեսին ճանաչում է մեղավոր և դատապարտում, իսկ Եսայի
Դասան-Ջալալյանին վերահաստատում է որպես կաթողիկոս³: Երբ
այդքանից հետո էլ Ներսես կաթողիկոսը չի դադարեցնում իր պա-
ռակտիչ գործունեությունը, Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ևս մի կոն-
դակ է գրում, որտեղ նգովում է Ներսեսին: Սիմեոն Երևանցի կաթողի-
կոսն այդ մասին գրում է. «Իսկ ի յոչ դադարին Ներսեսին ի չարութե-
նէ, վերստին ի ՌՃԾԷ(1708) թուոջն գրէ կոնդակ մի ևս սոյն Աղէք-
սանդր կաթողիկոսն ի յԱղուանս, յորում վերստին բանադրէ զՆեր-
սեսն նեռն կոչելով, և զընդունողսն նորա, և զծեռնադրեցեալսն ի
նմանէ՝ նեռնական, և մեղադրէ զառաջնորդս և զիշխանս երկրին՝
որք սիրեն զնաեւ զկողմն նորա պահեն»⁴:

Նույն թվականի մեկ այլ կոնդակով Շամախին և Շիրվանն ի-
րենց շրջաններով շնորհվեցին Գանձասարի կաթողիկոսին. «Այլ և ի
սոյն թուոջս սոյն Աղէքսանդր կաթողիկոս գրէ զկոնդակ մի եւս յատ-

¹ Ղանիեյան Է., նշվ. աշխ., էջ 219:

² Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, Գիրք, որ կոչի յիշատակարան
արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս
և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873, էջ 81:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 82:

կապես ի վերայ Շամախու, Շիրվանու, և շրջակայիցն թե՛ թեպետ դուք բնական Սրբոյ Էջմիածնի էք վիճակ եւ տերունի, սակայն առաջին կաթողիկոսքն մեր Գանձասարու Աթոռոյն են շնորհեալ վասն աղքատութեան նորին: Վասն որոյ ի սէր եղբօր մերոյ Եսայի կաթողիկոսին, եւ վասն աղքատութեան և պարտուց Գանձասարու Աթոռոյն զՁեզ եւ ես շնորհեցի, զի զՁեր արդիւնսն նուիրական Եսայի կաթողիկոսին տայցէք, իբր մեզ համարելով հասեալ»¹:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ա Ջուղայեցու այս քայլերը վկայում են, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը ձգտում էր ուժեղացնել Գանձասարի կաթողիկոսությունը՝ հաշվի առնելով ազատագրական պայքարի գործում նրա կարևորությունը: Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանվածության պայմաններում Ս. Էջմիածինն ստիպված էր գործել քաղաքական դժվարին և զգայուն պայմաններում՝ փորձելով այդ երկու տերություններից որևէ մեկին բացահայտորեն չհակադրվել և հայության երկու հատվածներից որևէ մեկը վտանգի տակ չդնել²: Այս իրավիճակում ազատագրական պայքարի առաջնորդի դերն իր վրա է վերցնում Գանձասարի կաթողիկոսությունը: Եսայի Հասան-Ջալալյանը, ինչպես իր տոհմի շատ երևելի ներկայացուցիչներ, ծնվել էր մաքառելու, իր ազգի ազատագրությունն արդար կռվով նվաճելու համար³: Նա կարողացավ մեկ ընդհանուր գաղափարի շուրջ միավորել Արցախի մելիքներին և ժողովրդի լայն խավերին: Իր հայրենասիրության և ստանձնած պարտավորություններին անմնացորդ նվիրման շնորհիվ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը հսկայական ներդրում ունեցավ XVIII դարի առաջին տասնամյակների հայ ազատագրական պայքարի գործում:

¹ Նույն տեղում, էջ 82-83:

² Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 8:

³ Ուլուբաթյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 1998, էջ 213:

**АЙК КАРАПЕТАН
ИИ НАН РА**

**К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАТОЛИКОСА ГАНДЗАСАРА
ЕСАЙИ ХАСАН-ДЖАЛАЛЯНА (НАЧАЛО XVIII В.)**

РЕЗЮМЕ

Есайи Хасан-Джалалян (1701-1728), католикос Гандзасара, крупный духовный деятель и историк, является одной из ключевых фигур в истории национального-освободительного движения армянского народа XVIII века.

Вследствие раздела Армении между Ираном и Турцией, социально-экономическое и политическое положение страны было крайне тяжелым и армянский народ подвергался невыносимым страданиям и гонениям. В сложившиеся ситуации роль лидера освободительного движения взял на себя католикосат Гандзасара во главе с католикосом Есайи Хасан-Джалаляном, который с первых же дней вступления на патриарший престол, путем сплочения широких слоев населения, начал разрабатывать идею освобождения родины от чужеземного владычества. Прекрасно понимая, что нельзя добиться успеха, уповая лишь на помощь внешних сил, он четко осознавал важность принятия самостоятельных решений и решительных шагов к их осуществлению. Как и многие именитые представители рода Хасан-Джалалян, Есайи посвятил свою деятельность национально-освободительному делу армянского народа. Благодаря патриотизму и четкому осознанию своего долга перед родиной, Есайи Хасан Джалалян внес неоценимый вклад в историю освободительного дела армянского народа в первые десятилетия XVIII века.